

THOROCZKAY GÁBOR

Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez

Jelen tanulmány célja annak valószínűsítése, hogy a Szent István királyról szóló, legkésőbbi keletkezésű, Hartvik püspök által összeállított legenda¹ 1100 körül készülhetett – miként azt számos kutató vallja –, nem pedig a szintén nagyszámú szakember által javasolt 1110-es években. Az áttekinthetőség kedvéért megjegyzéseinket pontokba szedve adjuk elő, írásunk végén pedig megpróbáljuk ezek alapján meghatározni a legenda születésének általunk lehetségesnek tartott időszakát.

1. Mint ismeretes, a legendaszerző püspök művének előszavában keresztneve mellett csak egyházközi fokozatát közli (*Cartuicus [Carthuitus, Hartuicus] episcopus*), egyházmegyét nem jelöl meg.² A XIX. század nagy részében a történetírók ezért egy külföldi (regensburgi, meissen stb.) főpapot láttak benne.³ Pauler Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy a XII. század elején alkotó Gaufredus Malaterra szicíliai történetírónál szereplő, Kálmán király (1095–1116) leánykérő követeként 1097-ben a szigetországból eljáró *Arduinus episcopus Ioviensis* a legendaszerző Hartvikkal lehet azonosítani, hiszen a Hartvik név Itáliában használt alakja más források tanúsága szerint az Arduin volt, a *Ioviensis* jelzőt pedig a *Iaurinensis* névforma félreértésének fogta fel, azaz „győri”-ként értelmezte.⁴

¹ Mérvadó kiadását BARTONIEK EMMÁTÓL I. in: *Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. I–II. Bp. 1937–1938.* (a továbbiakban: SRH) II. 401–440.

² SRH II. 401.

³ L. pl. D. W. WATTENBACH: *Vita Stephani regis Ungarie.* In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum tomus IX. Hannoverae 1854.* 223.

⁴ PAULER GYULA: *Ki volt Hartvic püspök? Századok 1883.* 803–804. Malaterra vonatkozó passzusát l. *Catalogus fontium historiae Hungaricae. Coll. ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. I–III. Bp. 1937–1938.* (a továbbiakban: G.) II. 976.

Bár nézetét később vitatták, feltevése Hartvik győri püspökségéről kétségtelen bizonyítékot nyert Kniewald Károly liturgiátörténeti kutatásai során, aki bemutatta azt a Zágrábban őrzött, XI. század végi főpapi szertartáskönyvet (*Agenda Pontificalis*), amelyet egy bizonyos, a kötetben az *exsultet* kapcsán említett *Chartuirgus* püspöknek készítettek. Miután a Szent László király (1077–1095) uralkodása végén alapított zágrábi egyházmegye kezdeti liturgikus könyvvállományát a magyar püspökségek adták össze, így Kniewald is egy hazai püspöki székhelyet keresett a szerkönyv keletkezési helyeként. A műben felsorolt templomok és körmeneti útvonalak alapján ez a város Győrrel volt azonosítható, míg a munka születését bizonyos liturgiátörténeti szempontok alapján 1100 elé lehetett helyezni.⁵

Egy harmadik, igaz, vitatott forrás is említi Hartvikot győri püspökként. Schmitth Miklós XVIII. századi egyháztörténeti munkája tartotta fenn napjainkig egy olyan oklevél kivonatát (vagy esetleg hiteles források egy kései kompilatív excerptumát), amely Arduin győri (*Arduinus Geuriensis*) püspököt említi 1103-ban.⁶ Miután azt a nézetet nem tartjuk valószínűnek, hogy az oklevélkivonatot a XVIII. században hamisították volna éppen Malaterra munkája alapján,⁷ s 1111-ben már egy György nevű főpap ült a győri püspöki székhelyben,⁸ a fenti négy adat azt sugallja: Hartvik győri püspök, a Kálmán király megbízásából készült harmadik Szent István-legenda írója az 1090-es évek végén, az 1100-as évek elején tevékenykedett, s még 1111 előtt meghalhatott.⁹

⁵ KNEWALD KÁROLY: Hartwick győri püspök *Agenda Pontificalis*-a. Magyar Könyvszemle 1941. 1–21. A szerkönyv ismertetése során már korábban is a legendaszczővel azonosította az itt szereplő püspököt DOM GERMAIN MORIN: *Manuscripts Liturgiques Hongrois des XIe et XIIe siècles*. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 1926. 54–67., különösen 54–60.

⁶ *Diplomata Hungariae antiquissima. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY*. I. 1000–1131. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 335. (118. sz.)

⁷ VARJU ELEMÉR: *Legendae Sancti Regis Stephani*. Szent István király legendái. (A legrégebb kézirat alapján az Ernst-kódex hasonmásával) Bp. 1928. (a továbbiakban: VARJU 1928.) 96.

⁸ DHA I. 345–346. (124. sz.)

⁹ GUOTH KÁLMÁN: *Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban*. Erdélyi Múzeum 1944. (a továbbiakban: GUOTH 1944.) 304–347., különösen 330–332. (Önállóan is megjelent: Erdélyi Tudományos Füzetek 187. Kolozsvár 1944.)

Amennyiben azoknak a kutatóknak van igazuk, akik a legendaszerző püspököt ama németországi Hartvikkal azonosítják, aki 1072-től a hersfeldi monostor apátja, majd 1085–1088 között Magdeburg antiregrediánus, IV. Henrik pártján álló ellenérseke volt, s később feltételezésük szerint Szent László udvarába került, pályája végén pedig a győri egyházmegye püspöke lett,¹⁰ akkor – már csak a szerzőjelölt vélelmezhető életkora miatt¹¹ – ez is a menekült Hartvik 1100 körüli főpásztori és legendaírói működését teszi valószínűvé.

2. Számosan felhívták már a figyelmet arra, hogy a Hartvik-legenda minden valószínűség szerint válasz lehet II. Orbán pápa (1088–1099) azon, 1096. július 27-én Kálmán királyhoz írt levelére, amelyben örvendezik az új magyar király trónra lépésén, az élete végén a Német-Római Birodalom és III. Kelemen ellenpápa (1080–1100) felé forduló Szent László példájával szemben a pápa-

¹⁰ TÓTH ZOLTÁN: A Hartvik-legenda kritikájához (A Szt. Korona eredetkérdése). Bp. 1942. (a továbbiakban: TÓTH 1942.) 100–106., 114–122. (vitatja győri püspökséget); CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. (a továbbiakban: CSÓKA 1967.) 154–160., 162–164. (győri főpápnak tekinti). Tóth nézetét vitatja JOSEF DEÉR: Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. Archivum Historiae Pontificiae 1964. 117–186. (Mi a tanulmány újabb kiadását használtuk: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér. Hrsg. v. PETER CLASSEN. Vorträge und Forschungen XXI. Sigmaringen 1977. 439–494., különösen 476.; a továbbiakban: DEÉR 1964. [1977.]). A német szakirodalom kétségkívül a Magdeburgból Hersfeldbe visszatért Hartvik apát 1090-ben bekövetkezett haláláról ír, amelyet IV. Henrik császár (1056–1105) éppen azon év karácsonyán tudott meg: GEROLD MEYER VON KNONAU: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V. Vierter Band: 1085 bis 1096. Jahrbücher der Deutschen Geschichte. Leipzig 1903. 296. Bizonyítékok hiányában nem tudja elfogadni Csóka nézetét a magdeburgi érsekség monográfiája sem: DIETRICH CLAUDE: Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert I. Die Geschichte der Erzbischöfe bis auf Ruotger (1124). Mitteldeutsche Forschungen 67/1. Köln–Wien 1972. 358. (Ez utóbbi mű ismeretét Kiss Gergelynek, a Pécsi Tudományegyetem tanársegédének köszönhetem.) Magunk azért nem hiszünk igazán a német apát szerzőségében, mivel a késő IV. Henrik-kor ezen ismert egyházi személyiségének ilyen súlyú magyarországi szereplése, diplomáciai aktivitása bizonyára ismertté vált volna Európa-szerte, s főként nyomot hagyott volna a németországi történetírásban, különösen a gazdag hersfeldi irodalmi hagyományban.

¹¹ Hartvik magát *decrepitu*s-ként jelöli meg a prológusban: SRH II. 401.

sághoz való hűségre buzdítja, s ennek esetén az államalapító király minden tisztességét és méltóságát (*quicquid honoris, quicquid dignitatis*) megígéri számára.¹²

Kálmán a felhívásra éppen a hartviki legendával felelt, az abban leírtakkal kívánta a maga számára a gergelyi reformok nyomdokain haladó pápaság által már Európa-szerte vitatott, még a Karoling-kori királyeszménynek megfelelő hazai, az uralkodói méltóságból fakadó egyházfői szerepkörét biztosítani.¹³ Számunkra nem képezheti vita tárgyát, hogy a pápa levelére Kálmán nem annak halála után több mint tíz évvel válaszolt, amikor már egész Európában más (egyház)politikai körülmények befolyásolták az események menetét, hanem a levél kézhezvétele utáni néhány éven belül megadta a feleletet egy tendenciózus István-életrajz formájában.

3. A Hartvik-legendá eszmei irányultsága napjainkban már világosan áll előttünk. Tóth Zoltán és különösen Gerics József kutatásai¹⁴ mutatták be, hogy a püspök lényegében „aktuálpolitikai” célok érdekében, antigregoriánus szellemben, pápaellenes vitairatok és a Karoling-uralkodók, valamint a német császárok egyházak feletti jogosítványait bizonyítani hivatott hamisítványok valószínű ismeretében, a korábban keletkezett nagyobbik¹⁵ és kisebbik Szent István-legendák¹⁶ alapján írta meg királya megbízásából a *vitát*. Az uralkodói egyházkormányzó jogok biztosítására a II. Orbán által javasolt utat választotta, azokat Szent Istvánra vezette vissza, s a Szentszéktől való fiktív származtatásukkal éppen a pápaság jóváhagyását akarta elnyerni. Fontos feladata volt még, hogy a korábbi István-életrajzokhoz képest jobban kiemelje István személyének és királyi

¹² DHA I. 317–318. (109. sz.)

¹³ L. pl. PETER VON VÁCZY: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs-Fünfkirchen 1935. 99–113.; DEÉR 1964. (1977.) 471–474., 479–480.; JOSEF DEÉR: Die heilige Krone Ungarns. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 91. Wien 1966. 200.; GERICS JÓZSEF: Szent László uralmának vitás kérdései a krónikában és a legendában. Acta 1994/1. (a továbbiakban: GERICS 1994.) 28–35., különösen 32–33. (Megjelent még: in: GERICS JÓZSEF: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM-könyvek 9. Bp. 1995. [a továbbiakban: GERICS 1995.] 137–143.)

¹⁴ TÓTH 1942. 89–99.; GERICS JÓZSEF: A Hartvik-legendá mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 1981. (a továbbiakban: GERICS 1981.) 175–188.

¹⁵ SRH II. 377–392.

¹⁶ Uo. 393–400.

tevékenységének jelentőségét, egyediségét.¹⁷ A legendaíró emellett a magyar uralkodó egyenjogúságát hangsúlyozta a német-római császárral való összehasonlításban, s talán az államalapító király Róma által vitatott egyházszerkezési lépéseit is az István-életrajz útján kísérelte meg approbáltatni.¹⁸

Hangot kapott az is a kutatásban, hogy Szent István apostoli legátusként való beállítása szicíliai példára megy vissza, hiszen a normann I. Roger nagygróf (+1101) éppen Hartvik követjárása után nyerte el II. Orbán pápától az apostoli vicelegátusi jogokat, s mentesítette országát a pápai követek látogatásaitól.¹⁹ Joggal merült fel, hogy a mintát – legalábbis részben – innen vehette Hartvik az Istvánnak juttatott egyházigazgatási jogkör, s szűkebb értelemben a szentszéki követeknek járó előviteli kereszt emlegetése kapcsán.²⁰

Az is közismert tény, hogy Kálmán éppen az 1090-es évek végén mutatta meg, hogy mennyire nem osztja a Szentszék álláspontját az investitúra és a papi nőtlenség kérdésében. Prágai Kozma számol be arról, hogy a magyar királlyal

¹⁷ KRISTÓ GYULA: A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda szövegkapcsolatához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (a továbbiakban: AUSz. AH.) Tomus XC. Szeged 1990. (a továbbiakban: KRISTÓ 1990.) 43–62., különösen 57–58. (Megjelent még: in: KRISTÓ GYULA: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 175–194.)

¹⁸ Ez utóbbi lehetőségre l. THOROCZKAY GÁBOR: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemtől. Az I. Medicvisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. HOMONNAI SAROLTA, PITI FERENC, TÓTH ILDIKÓ. Szeged 1999. (a továbbiakban: THOROCZKAY 1999.) 129–142., különösen 140–141.

¹⁹ DEÉR 1964. (1977.) 439–467.

²⁰ A vonatkozó hely: SRH II. 414. A szicíliai eredetre l. DEÉR 1964. (1977.) 467–480. A hartviki elképzelés szicíliai mintájának feltevését elfogadni látszik MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.² (a továbbiakban: MAKK 1996.) 164. A legenda vonatkozó elbeszélésénél nem tagadják a szicíliai befolyás lehetőségét GERICS JÓZSEF-LADÁNYI ERZSÉBET: A Szentszék és a magyar állam a XI. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 1996. (a továbbiakban: ZOMBORI 1996.) 9–20., különösen 19., 29. jz. Vitatja ennek lehetőségét GYÖRFFY GYÖRGY: Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közöny 1970. 153–158., különösen 154., 4. jz. (de vö. UÓ: in: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Szerk. BARTHA ANTAL. Magyarország története I/2. Bp. 1984. [a továbbiakban: GYÖRFFY 1984.] 953–954.). Az apostoli előviteli kereszt emlegetését egy német császárkoronázási *ordóra* és a Pseudo Isidorus-féle joggyűjtemény nyugati gót vonatkozású szövegeire vezeti vissza GERICS 1981. 186–187.

1099-ben találkozó cseh herceg kérésére Szerafin érsek pappá szentelte a már IV. Henrik császár által investált választott prágai püspököt, Hermannt, valamint a már nős Kozmát.²¹

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Hartvik püspök munkáját a belőle kiolvasható antigregoriánus eszmerendszer, s a műben a magyar királynak vindikált jogok esetleges szicíliai kapcsolatai alapján Kálmán uralkodásának a reformpápaság elveit figyelmen kívül hagyó cselekedetektől sem mentes, kezdő időszakára helyezhetjük. (Deér József egyenesen úgy vélte, hogy Hartvik Szicíliából való hazatérése után, már 1097-ben elkészítette az írásművet).²² Már azért is érdemes áttekinteni a könyves király hazai egyházpolitikájának viszonyulását a gergelyi reformokhoz, hogy támpontokat nyerjünk arra nézve, hogy más téren mikor érvényesült a pápai újításokkal szembenálló, azok elfogadásától ódzkodó eszmeiség a magyar királyi udvarban, az állami ideológiát, s a vallási életet szabályozó törvényeket kidolgozó egyháziak körében.

4. A kálmáni kor viszonyulását a gregoriánus reformokhoz a történetírás kezdettől fogva jórészt a könyves uralkodó törvényhozásának vizsgálatából próbálja megállapítani. Különös figyelem övezi az ún. I. és II. esztergomi zsinatokat,²³ az első magyarországi önálló, világi részvétel nélkül tartott egyházi törvényhozó gyűléseket, amelyek határozataiból következtetni lehet a gergelyi újítások hazai térhódítására.²⁴ Ha az egyházi reformtanok befogadásának kritériu

²¹ G. I. 805. A tudósítás értelmezésére l. MAKK 1996. 147.; GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: „Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért”. (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez) Turul 1999. (a továbbiakban: GERICS–LADÁNYI 1999.) 84–86., különösen 85.

²² DEÉR 1964. (1977.) 480., igaz ő gregoriánus írónak vélte Harvikot.

²³ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. (a továbbiakban: Z.) 197–206. (Synodus Strigoniensis prior), 207–208. (Synodus altera sub Colomanno rege celebrata).

²⁴ A újabb irodalomból l. Z. J. KOSZTOLNYIK: From Coloman the Learned to Béla III (1095–1196). (Hungarian Domestic Policies and Their Impact upon Foreign Affairs). East European Monographs CCXX. New York 1987. 51–52., 58–68.; LOTHAR WALDMÜLLER: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn: von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1301). Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen. Paderborn–München–Wien–Zürich 1987. (a továbbiakban: WALDMÜLLER 1987.) 125–139.; JAMES ROSS SWEENEY: Gregory VII, the Reform Program, and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century. Studi Gregoriani 1991. (a továbbiakban: SWEENEY 1991.) 265–275.; SZOVÁK KORNÉL: Pápai–magyar

maként a házasság, a papi nőtlenség, az egyházban ható világi befolyás és a simónia kérdésének gregoriánus szellemű szabályozását tekintjük, akkor az I. esztergomi zsinatot az újításoktól kétségkívül kevéssé megérintett törvényhozó aktusként értékelhetjük, míg a II. szinódus már a római reformeszmék radikális hazai befogadását jelzi.²⁵ Ez utóbbi kapcsán felmerült, hogy a nagyfokú újítási hajlandóság mögött egy pápai legátus zsinati részvételét kereshetjük.²⁶

Számunkra a fenti megállapítások elősorolása után igazán érdekesnek e dekretális és szinodális emlékek datálásának a kérdése mutatkozik. A könyves király uralma első törvényhozási aktusának a tarcali zsinatot (Kálmán I. dekrétuma)²⁷ tartják, amelyet az alapján szokás datálni, hogy proológusa Szerafin esztergomi érsekhez szól, aki 1104-ig ült az ország első főpapi trónján.²⁸ Ennek értelmében a törvénykönyv 1095–1104 között (gyaníjtuk, a fenti időszak elején) jöhetett létre. Az előszónak vannak közös vonásai a Hartvik-legendával – ezekről később még szólni kívánunk –, itt csak annyit jegyeznénk meg, miszerint a legújabb kutatások azt mutatják, hogy mind a legendaíró püspök, mind a törvények meghozatalában bizonyára döntő szerepet játszó egyháziak haszno-

kapcsolatok a 12. században. In: ZOMBORI 1996. (a továbbiakban: SZOVÁK 1996.) 21–46., különösen 26–27.; SZUROMI SZABOLCS ANZELM: Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században. Magyar Könyvszemle 1999. (A továbbiakban: SZUROMI 1999.) 377–409., különösen 377–400.

²⁵ WALDMÜLLER 1987. 133–136.; SZUROMI 1999. 379–400. stb. Van olyan nézet is, amely az 1092-ben tartott szabolcsi zsinat határozatait összehasonlítva ez utóbbit – a papi nőtlenség kérdését kivéve – már jócskán gregoriánus irányultságú döntéshozó fórumként értékeli (I. SWEENEY 1991.). Nézetünk szerint ez a látszat csak akkor keletkezhet, ha nem vizsgálják a II. esztergomi zsinat döntvényeit, amelyek már valóban gergelyi szellemű kánonoknak minősülnek, míg a szabolcsi dekrétumok és az I. zsinat közötti különbségek csak a nem a gregorianizmus kritériumainak tekinthető *capitulumok* erőltetett idevonásával adhatják egy gyökeres változás látszatát.

²⁶ L. pl. SZUROMI 1999. 396.

²⁷ Z. 181–194.

²⁸ SZOVÁK KORNÉL: Esztergomi érsekség. 2. ~ érsekei. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század) Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 203.

sították a Pseudo Isidorus-gyűjtemény egyes szövegeit.²⁹ Vitatottabb az ún. I. esztergomi zsinat datálása. Mi elfogadjuk Jánosi Monika érvelését a határozatoknak a magyar egyházat 1104/1105 óta vezető Lőrinc érsekhez kötéséről, de az általa javasolt 1112–1113 mint felső időhatár túlzottan késeinek tűnik számunkra, így az 1104/1105 utáni egy-két év valamelyikét javasolnánk a zsinat idejéül.³⁰ Amennyiben a pápai reformeszmék erőteljes befolyását mutató II. esztergomi szinódust tényleg legátusi zsinatnak tekinthetjük, akkor kétségkívül Kunó praenestei bíboros püspök 1111. (1112.) évi magyarországi tar-

²⁹ Hartvik és a joggyűjtemény kapcsolatára l. GERICS 1981. 185–187.; a tarcali zsinat és Pseudo Isidorus viszonyára pedig GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: A Kálmán-kori szinodális bíraskodás valószínű mintája. In: *Iustum, acquum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére.* Bp. 1998. 112–115. A kollektiót – úgy tűnik – felhasználták az ún. I. esztergomi zsinat alkotói is: SZUROMI 1999. 383., de vö. UŐ: Az Ankyrai Zsinat kánonja az első két esztergomi zsinaton. *Teológia* 1999. 153–158., különösen 158., ahol úgy vélekedik, hogy az I. esztergomi zsinaton „a Decretum Burchardi Wormatiensis, vagy valamilyen változatának a használata a legvalószínűbb”, s nem az álizidori gyűjteményé.

³⁰ JÁNOSI MONIKA: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. *AUSz. AH. Tomus LXXXIII.* Szeged 1986. 23–30. A szerző a keletzési javaslata melletti legfőbb érvnek tekinti a zsinati szöveget őrző XV. századi Thuróczy-kódex utalását, amely a dekrétumok előtt a következő szöveget hozza: *Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurentii, Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum.* (Z. 197., 2. jz.), s Lőrinc 1104/1105-ben került Szecrafin érsek helyére. Némi korjelölő szerepet tulajdoníthatunk a *metropolitánus* kifejezésnek, hiszen az 1111. évi zabori oklevél is így jelöli meg éppen Lőrincet, míg az 1113. évi zabori oklevél főpapi székét ruházza fel a *metropolitána* jelzővel (DHA. I. 383 [138/I. sz.]; 396. [142/I. sz.]). A tíz tartománybeli püspök emlegetése torzítás lehet, hiszen Kalocsa ekkor már biztosan érseki provincia központja volt (l. pl. THOROCZKAY 1999. 140–141.). Esztergom törckvését a Kálmán uralma alatt lévő területek egyetlen érseki székhelyeként való elismertetésére jelzi az első zabori diploma is, ahol a Lőrinc környezetéből származó oklevélszerkesztő Pál kalocsai érseket csak püspökként szerepelteti: DHA. I. 383. (138/I. sz.). Véleményünk szerint nem kell mindenképpen a nyitrai püspökség első említéséhez (Jánosi szerint ez 1112/1113) kötni a zsinat tartásának felső időhatárát, hiszen Kalocsával és annak *suffraganeus*-aival együtt már adódik a tíz tartománybeli püspök, legalábbis Esztergom akkori vélhető felfogása szerint. Feltehető, hogy Lőrinc azért hívta össze közvetlenül főpásztori szolgálatának megkezdése után (1105–1106 tájé-kán) a zsinatot, hogy programot adjon érseki működésének. A zsinat Lőrinchez kötését elvető elterjedt magyarországi álláspontot visszhangozza SZUROMI 1999. 379., aki 1100 körülre datálja a szinódust, míg WALDMÜLLER 1987. 135–136. 1095–1106/1108 közé helyezi a zsinatot. A gyűlést Esztergomba lokalizáló felfogásnak nincs forrásos alapja.

tózkodása lehetett az az alkalom, amikor e cikkelyeket elfogadtathatták az itthoni klérussal.³¹

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a gregoriánus eszmék elterjedése Kálmán királyi működésének első másfél évtizedében nem igazán mutatható ki a belső egyházi életben; e téren csak uralkodásának vége hozhatott változást. A magyar király minden valószínűség szerint valamilyen más formában próbálta meg az 1110-et megelőző években a trónra törő öccsét pártoló Német-Római Birodalom ellen számára támogatást nyújtó, és Horvátország, valamint Dalmácia megszállását jóváhagyó pápaságot kárpótolni, mint az irányítását elfogadó hazai egyház³² reformszellemű átalakításával (erre l. alább a 6. pontot). Mindenesetre a gergelyi követelések kijátszására törekvő, Istvánnak apostoli követi jogokat tulajdonító hartviki mű és a Kálmán-kori zsinati kánonok tendenciáinak összevetése is azt sugallja, hogy az István-legenda nem keletkezhetett a 1110-es években, amikor már – legalábbis az egyházi törvényhozás területén – erősen érvényesülni látszanak a gregoriánus ideák, s pápai legátusok is figyelemmel kísérték a hazai klérus életét.

5. Ha a könyves király külpolitikáját vizsgáljuk, akkor az 1096., majd 1099. évi, eseményekben gazdag időszakokat nyugodtabb periódusok követték, a második esetben bizonyára nem függetlenül az 1099. évi peremisli vereség bénító hatásától. Az első időszakot a velencei–magyar megegyezés, Kálmán normann házassága fémjelzik (igaz, ez időszakra esik Álmos herceg első hatalom-megszerzési kísérlete is), míg a másodikat a horvát hódításnak a tengerfehérvári koronázással való beteljesítése, valamint a király és Álmos *dux* időleges együttműködése jellemzik. E második békés korszak 1105–1106 táján zárult le, hiszen ekkor a dalmáciai hódítás, a bizánciakkal való kiegyezés és Álmos ismételt trónra törése már egy újabb, problémákkal terhelt és diplomáciai aktivitást követelő időszakot nyitott meg a könyves király uralkodásában.³³

³¹ Legújabban l. SZUROMI 1999. 396. A zsinatot 1106–1108 közé keltezi, s Kunó magyarországi tartózkodását 1111-re datálja WALDMÜLLER 1987. 136–137.

³² Ezt bizonyítja a Lőrinc vezetésével összeülő I. esztergomi zsinat híres bevezető megjegyzése: *Inprimis interpellandus est rex.* Z. 197.

³³ Kálmán uralmának külpolitikai vonatkozásaira l. MAKK 1996. 139–165.

Az 1105 második felére datálható bizánci–magyar békekötés, amely Dalmácia sorsáról is hivatott volt dönteni, minden valószínűség szerint megváltoztatta Kálmán diplomáciájának szicíliai normann irányultságát, amelynek bizonyítéka, hogy 1107–1108 táján magyar fegyveres segítséget kaptak a görögök a normannok ellenében.³⁴ Nem kívánunk direkt kapcsolatokat teremteni az udvarban ható egyházpolitikai eszmék és a király külpolitikai lépései között, de ha a hartviki teóriának tényleg voltak szicíliai gyökerei (l. a 2. pontot), akkor ennek kidolgozása, a pápasággal szembeni érvényre juttatása is inkább a magyar–normann együttműködés idejére tehető, mint a későbbiekre. A Hartvik-legenda azonban a Szentszék meggyőzésére készült, így elsősorban a pápai–magyar kapcsolatok Kálmán alatti alakulását kell szemügyre vennünk.

6. A könyves uralkodó és a pápaság kapcsolatának legvitatottabb pontja mai napig az investitúrajogról való lemondás kérdése, amely az utóbbi időben újból a hazai kutatás homlokterébe került. Az egyik, Szovák Kornél által megfogalmazott vélemény szerint Kálmánnak az investitúra jogát feladó állásfoglalását fenntartó kútfők nem kötötték időponthoz és helyszínhez az eseményt, azt csak a XVIII. században kapcsolták az 1106. évi guastallai zsinathoz. A kutató a lemondás megtörténtét és szokott indoklását (ti. hogy a király ezzel Dalmácia elfoglalásáért kárpótolta volna a Szentszékét) is vitatta, számos megfontolásra méltó indok alapján.³⁵ E kritikai hozzáállás mellett azonban a jogfeladás valóságára mellett is érveltek a közelmúltban, a külpolitikai megfontolások emlegetésén³⁶ kívül az investitúrajog és a kánoni választás helytelen értelmezése miatt is megkérdőjelezték a guastallai nyilatkozat hitelességének kétségbevonását.³⁷

³⁴ MAKK FERENC: Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához. AUsz. AH. Tomus XCII. Szeged 1991. 3–15., különösen 3–6. (Megjelen még: in: MAKK FERENC: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 177–189.)

³⁵ SZOVÁK 1996. 24–26. Szintén tagadja a guastallai jogfeladás lehetőségét, s a Kálmán-kori gregoriánus kánonalkotási fordulatot kizárólag az apostoli legátusok hazai feltűnésének tulajdonítja SZUROMI 1999. 395–396.

³⁶ MAKK 1996. 154.

³⁷ GERICS–LADÁNYI 1999.

Szovák érveléséből azonban az 1106-ra és Guastallára vonatkozó kritikát mindenképpen elfogadnánk. Kálmán – amint arra mi is megkíséreltünk rámutatni – uralma döntő részében kétségkívül nem volt a gergelyi reformok túlzott hazai befolyását engedő király, de mutatnak arra jelek (mint például a gregoriánus eszméknek megfelelő 1110-es évekbeli zsinati törvényhozás), amelyek már változást jeleznek a hazai egyházzal kapcsolatos politikájában. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy valamikor 1107–1108 tájékán, az Álmos segítségére és Dalmácia megszállásának megtorlására Magyarországra törő Német-Római Birodalom ellenében a pápaságnál keresett támaszt, s ekkor bizonyos jogfeladásra is kényszerült.³⁸ Az egyik engedmény már hozta magával a másikat, néhány évvel később már nemcsak a reformeszméket hirdető pápai követek, hanem velük a gregoriánus szellemű zsinati kánonok (l. a 4. pontot) is megjelentek Kálmán királyságában.³⁹ Mindezek fényében igen kevésbé valószínű, miszerint a fenti egyházpolitikai változásokkal egy időben, azaz az 1110 körüli, illetve azt követő években egy, a gergelyi eszmék kijátszására törekvő szentéletrajz születhetett volna meg a magyar uralkodó udvarában, illetve, hogy egy ilyen írástermékkel valamit is el lehetett volna érni a „vérszemet” kapó pápaságnál.

7. A szakirodalom régóta számon tartja, hogy Kálmán uralkodói programjának leghangúlyosabb eleme a szentistváni minták követése volt, s egész tevékenységét leginkább az államalapító királyhoz kívánta mérni. Erről tanúskodik már a tarcali zsinat híres, Albericus-féle előszava, ahol az uralkodót Szent István művének továbbépítőjeként (*superedificator*) határozzák meg,⁴⁰ idősebb fia – 1038 óta először az uralkodócsaládban – az első király keresztnévét kapta, s Kálmán élete végén István mellé is temetkezett a fehérvári királyi bazilikába.⁴¹ Láthattuk, hogy e program megvalósítására – a bizonyára meglévő személyes indíttatások mellett – II. Orbán pápa Istvánt követendő mintaként

³⁸ A jogfeladást elvitatja Guastallától U.-R. BLUMENTHAL: *The Early Councils of Pope Paschal II. 1100–1110. Studies and Texts 43.* Toronto 1978. 38. Álmos harmadik lázadását (1108) is említi a lemondás lehetséges indokaként WALDMÜLLER 1987. 126.

³⁹ WALDMÜLLER 1987. 136., 53. jz. feltétlenül három pápai követ magyarországi tartózkodásáról tesz említést az 1110-es években.

⁴⁰ Z. 183.

⁴¹ KRISTÓ 1990. 57–58.

említő levele is buzdíthatta, s Kálmán fő feladatának tekinthette, hogy elismertesse a pápasággal és az európai közvéleménnyel a példaképeül választott szent király hazai, bizonyos pápai közreműködés hiányában végbement kanonizációját is.⁴²

Ha a fenti adatokat az időrend szempontjából vizsgáljuk (a tarcali dekrétumok az 1095–1104 közötti időszak kezdetén keletkezettek, a későbbi II. István 1101-ben született,⁴³ István szentségét 1096-ban, valamint 1102-ben hagyták említetlenül pápai dokumentumok⁴⁴), megint csak Kálmán uralkodásának első éveire jutunk. Számunkra más rokon érvek mellett (l. a 8. pontot) az István-kultusznak ez a dinamikus megalapozása is az 1100-as századforduló körüli évekhez köti a uralkodói program propagandairatának is felfogható Hartvik-legendát. Ettől a dolog természeténél fogva elválasztandó a fehérvári temetkezés kérdése, s egyáltalában Kálmán és a királyi székváros kapcsolata.⁴⁵

⁴² GERICS 1994. 28., 30., 32–33.

⁴³ SRH I. 426.

⁴⁴ II. Orbán 1096. évi levele Istvánt csak vallásos fejdelemként (*religiosi principii*), II. Paschalis pápának a pannonhalmi apáthoz küldött episztolája pedig csupán boldog emlékezetű jámbor uralkodóként (*beate memorie Stefani pii regis*) emlegette: DHA I. 317. (109. sz.); 333. (117. sz.). Példaként hozza fel őket GERICS 1994. 30.

⁴⁵ Véleményünk szerint Kálmán nem csupán István példája miatt temetkezett el Fehérvárott, hanem ő volt az első uralkodó az államalapító után, aki szűkebb családjá saját egyházának tekintette az ottani bazilikát (persze ebben is az első királyt utánozva). Nem tagadva Székesfehérvárnak a XI. század második felében is érvényesülő államkormányzati szerepkörét (erre l. pl. az Altaichi Évkönyv 1063. évi megjegyzését, amely Fehérvárt *regni... metropolisként* említi: G. I. 103.), feltűnő, hogy Istvánt követő XI. századi uralkodóink mind saját alapítású egyházaikba temetkeztek (SRH I. 332., 343., 357., 360., 403., 420. [a krónika nem említi László sírjaként Somogyvárt, ahol teste az 1110-es évekig nyugodott]), s nem a szent király templomába. Ennek oka részben bizonyára abban kereshető, hogy I. Andrástól (1046–1060) kezdve nem kívánták sírjukat a dinasztia uralkodó ágának őst megvakíttató és megsüketített államalapítóéval egy helyen tudni. Kálmán viszont feltűnő módon, elődeitől eltérően monostort nem alapított, az ősrégi nyitrai egyházat csak rangemelésben részesítette (l. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. IV. 436–437.), míg rivális öccse, Álmos herceg, két monostor, a dömösi és a meszesi fundátorává vált 1110 tájára (SRH I. 427–429.; A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. NAGY IMRE, NAGY IVÁN, VÉGHÉLY DEZSŐ, KAMMERER ERNŐ, LUKCSICS PÁL. I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. I. 2.; a datálás kérdéseire l. ORBÁN IMRE: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításairól. Actas 1997/2–3. 42–50., különösen 46–47.). Nézetünk szerint a könyves királynak az uralkodása kezdetén elhatározott szándékát a

8. Régi megfigyelése a hazai középkortudománynak, hogy kiterjedtebb irodalmi élet nyomaira először Kálmán uralkodása idején bukkanunk Magyarországon. A kortársak által is dicsérettel méltatott király⁴⁶ környezetében keletkezett I. dekrétum Albericus-féle előszava,⁴⁷ a Kálmán országzászlókor, de még Hartvik műve előtt írt kisebbik István-legendája I. fejezete,⁴⁸ valamint a hartviki mű prólógusa⁴⁹ is szól a szerzők tettetéséről az elharapódzó kritikus irigység, csekély tehetségük, valamint latin nyelvhasználatuk hitványsága miatt; klasszikus ismerete mutatható ki írásműveikben, s az akkor korszerű retorikai-stilisztikai fogások szinte mindegyikével is éltek. Álszerénykedésük valójában igénybejelentés volt az általuk elkészített irodalmi termékek elismeretetésére, illetve egyfajta figyelemfelhívás lehetett e munkák művészi értékeire.⁵⁰ Ha a

fehérvári egyház jogainak megerősítésére, amelyet a Hartvik-legendához kapcsolódó passzusa is tükröz (SRH II. 418.), elsősorban öccse által vitatott uralkodása törvényességének bizonyítása motiválta, hiszen Fehérvár bazilikája az ország első királya által alapított szakrális központ volt, de – mint említettük – Szent István után újból csak Kálmán tette saját családi egyházává is. Ebbéli törekvésért a *dux* fent említett alapítói buzgalma csak fokozta, s már 1110 körül elhunyt normann hitvesét, majd 1112 táján meghalt László fiát is a királyi székváros templomába földeltette el (ennek feltételezésére I. ENGEL PÁL: Temetkezések a középkori fehérvári bazilikába. [Függelék: A székesfehérvári koronázások] Századok 1987. [a továbbiakban: ENGEL 1987.] 613–637., különösen 618–619.), végül pedig maga is ott választotta ki végső nyughelyét (SRH I. 433.). Bár fia, II. István (1116–1131) nem követte példáját (SRH I. 445.), fenti hipotézisünk közvetett bizonyítékként kezeljük azt a tényt, hogy II. Béla (1131–1141) kései kárpótlásként az apját megvakított, bizonyos gyűlölettel Kálmán mellé temettette Álmos Bizáncból hazahozott földi maradványait (SRH I. 443.), holtukban emelve rangban egyenlővé a gyilkos testvérharcot folytató fivéreket, majd maga is apja és nagybátyja mellett jelölte ki sírját (SRH I. 452.). Így lényegében a világtalan király alapozta meg – minden bizonnyal apja, s saját személye vonatkozásában Kálmán eredeti szándékai ellenére – az egész magyar középkoron keresztül élő hazai uralkodói temetkezési hagyományt (a fehérvári királysírokról I. ENGEL 1987.).

⁴⁶ L. II. Orbán levelének, a lengyel Anonymus Gallus történeti munkájának, valamint a magyar krónikának vonatkozó passzusait: DHA I. 317. (109. sz.); G. I. 490.; SRH I. 432–433.

⁴⁷ Z. 181–183.

⁴⁸ SRH II. 393–394.

⁴⁹ Uo. 401–402.

⁵⁰ L. pl. HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. (a továbbiakban: HORVÁTH 1954.) 8–9., 34–39.; TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Irodalomtudomány és kritika. Bp. 1984. 18–19., 40. és különösen KRISTÓ GYULA: Magyarország története (895–1301). Osiris tankönyvek.

fentiekhez még hozzátesszük, hogy bizonyosra vehető, miszerint a Kálmán udvarában krónikaírás is folyt,⁵¹ s hogy ennek (legalábbis a XIV. századi krónikaszerkesztmény 120. fejezetének eszmetörténeti szempontú vizsgálata alapján) lehettek olyan részletei, amelyek Hartvik művének megírása előtt keletkeztek,⁵² akkor valóban nehezen tagadható a művelődés kivirágzása a könyves király korában.

Mivel Albericus prológusa bizonyosan 1095–1104 között keletkezett (bizonyra ezen intervallum elején), az e munkához hasonló gondolatokat, a pezsgő kulturális közegre utaló passzusokat visszhangzó munkákat (így Hartvik művét is) joggal datálhatjuk az I. dekrétum keletkezési időszakára. Természetesen nem gondoljuk azt, hogy kizárólag a fiatal Kálmán udvarában virulhatott az irodalmi élet, de az 1105–1106 után kezdődő külpolitikai bonyodalmak, öccse lázadásai, felesége és egyik fia elvesztése, sikertelen második házassága, majd a krónikából megismerhető súlyos betegsége elképzelhetővé teszik, hogy Kálmán elsősorban nem élete végén, az 1110-es években karolta fel az egymással veszekedő művelt egyháziak körét, pártolta a magyarországi irodalom kibontakozását, s volt fogékony olyan ideológiai kérdések megtárgyalására, mint amilyeneket a püspöktörvény István-életrajza tükröz.

9. Ismeretes, hogy a Hartvik-legenda István király 1083. évi szentté avatásánál említi a pápaságot, leírása szerint apostoli levél rendelte el a keresztény hitet terjesztő személyek *elevatió*ját.⁵³ A hazai történetírásban a múlt század vége óta lényegében kétféle álláspont fogalmazódott meg a fenti hír hitelességével kapcsolatban: az egyik nézetet képviselők – többek között hivatkozva a Gellért-legendáknak az 1083. évi kanonizációk kapcsán pápai legátust és zsinatot is

Bp. 1998. (a továbbiakban: KRISTÓ 1998.) 145–147.

⁵¹ Összefoglalóan I. KRISTÓ GYULA: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Irodalomtörténeti füzetek 135. Bp. 1994. 17–19., 139.

⁵² GERICS JÓZSEF: Kálmán-kori krónikáink és legendáink koronafogalmához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. BALÁZS ÉVA, FÜGEDI ERIK, MAKSAY FERENC. Bp. 1984. 131–140., különösen 136–140. (Megjelent még: GERICS 1995. 165–173.); GERICS 1981. 180.

⁵³ SRH II. 433.

emlegető szakaszaira⁵⁴ – elfogadják az István-legendát tudósításának hitelét,⁵⁵ míg a másik állásfoglalás szerint a Szentszék szerepéről nem tudó kisebbik Szent István-életírásnak kell hinnünk,⁵⁶ a gregoriánus pápaság az 1080-as években éppen hogy vitatta az uralkodók szentségének lehetőségét, s a Hartvik által írt munka egyik célja is pontosan a csak helyi kanonizációban részesült István szent mivoltának széles körben való elismertetése volt.⁵⁷

A probléma avatott hazai szakértője, Klaniczay Gábor szerint a pápai közreműködés kérdése lényegében nem eldönthető, de ugyanő egy fontos párhuzamra is felhívta a figyelmet. Szerinte Hartvik előképe az apostoli levél említésénél a dán Szent Knut 1100. évi kanonizációja lehetett, akit „kivételszerű újításként kikért pápai engedéllyel avattak szentté”. Klaniczay szerint a pápaság igényeinek megfelelő legendát szerkeszteni kívánó püspököknek ez igencsak követendő mintának tűnhetett fel.⁵⁸ Számunkra e megfigyelés kapcsán a dán uralkodószent kanonizációjának időpontja fontos: a magyar király diplomatája, a művéből következtethetően az európai eszmeáramlatokban ügyesen eligazodó Hartvik hamarosan értesülhetett a rendkívüli körülmények között végbement dániai szakrális aktusról, s azt röviddel annak megtörténte után értékesíthette legendájában, tehát e párhuzamosság is az 1100 körüli legendakeletkezés felé mutat.

10. Nemrég annak kimutatására törekedtünk, hogy a hartviki *vita* egyik ismert részlete, amely az államalapítás kora két egyházi személyiségével, Sebestyén esztergomi érsekkel, illetve a vaksága idején őt segítő Aszkrik kalocsai püspökkel, majd érsekkel foglalkozik,⁵⁹ szintén jelzi a legendaszerzőt azt célul kitűző törekvését, hogy a pápaság elfogadja a magyar egyház vitatott, a Szentszék

⁵⁴ Uo. 479., 506.

⁵⁵ Legújabbban l. pl. GYÖRFFY 1984. 907–908., 911–914., 1668.; MAKK 1996. 119–122.

⁵⁶ SRH II. 400.

⁵⁷ Legújabbban l. pl. GERICS 1994. 30. L. még a 44. jegyzetet.

⁵⁸ KLANICZAY GÁBOR: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. (Modellek, minták, kultúr-történeti párhuzamok). In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. FÜGEDI ERIK. Bp. 1986. 15–32., 297–203. különösen 16–17., 28.; KLANICZAY GÁBOR: Az uralkodók szentsége a középkorban. (Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek) Bp. 2000. (a továbbiakban: KLANICZAY 2000.) 116., 129. Idézet: 129. Elutasítja a pápai részvételt a kanonizációnál: Uő: szentté avatások. In: KMTL 635–636., különösen 635.

⁵⁹ SRH II. 416–417.

nézőpontjából nem kellő alappal rendelkező régi jogait. A legismertebb ezek közül az egyházigazgatási felhatalmazásoknak az uralkodó számára való biztosítását célzó elbeszélés,⁶⁰ míg az említett Sebestyén–Aszkrik-história, amely számunkra történetileg igazolhatónak tűnt, a kalocsai főpap érsek-metropolitai jogainak elismertetéséért íródhatott.⁶¹

Amennyiben feltevésünk közelít az igazsághoz, akkor ez is a harmadik István-életrajz 1100 körüli keletkezését támaszthatja alá, hiszen 1104–1106 táján a pápa már valószínűleg a kalocsai érsekhez intézett levelet,⁶² amelyben a helyi ordináriusnak küldött, a metropolitai jogokat jelképező *pallium*mal járó hűségsküről értekezik. E jelvény bírása viszont már a kalocsai főpapi székeknek egyházi provincia központjaként való elismeréséről tanúskodik, talán éppen a hartviki mű hatására.

11. Utolsó megjegyzésünk a mű eddigi keltezési kísérleteinél komoly szerepet játszó azon legendabeli részlettel foglalkozik, amely nagyfokú egyezést mutat a Szent Imréről írott *vita* egyik passzusával. Hartvik így ír István trónjának örököséről: „az Úr megtestesülésének 1031. esztendejében mulandó életét a mennyeire cserélve a mennyország lakóinak társául szegődött. Még elköltözésének órájában kinyilatkoztatást kapott egy szent életű görög püspök arról, hogy a herceg lelkét az angyalok vitték a mennyei palotába”.⁶³

A Szent Imre-legenda vonatkozó tudósítása a következőképpen szól: „Úgy gondolom, azt sem kell mellőzni, hogy amikor egyszer (*aliquando*) urammal, Ál-

⁶⁰ Uo. 414.

⁶¹ THOROCZKAY 1999. 137–141.

⁶² DHA I. 345–346. (124. sz.) A kutatásban sokáig tartotta magát a kézirati hagyományból levont azon következtetés, hogy a levelet egy lengyelországi (*Poloniensis*) érseknek küldték (pl. napjainkban is ezt a nézetet vallja az oklevél idézett kiadásához írt kommentárjában Györffy György), de manapság inkább a kalocsai (*Colocensis*) főpapot tartják az episztoła címzettjének. A levélre vonatkozó szakirodalomból l. GUOTH 1944. 329., 330., 332.; MARIAN PLEZIA: II. Paschalis bullája a lengyel vagy a magyar érsekhez? In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Szerk. BOLLÓK JÁNOS. Klasszika-filológiai tanulmányok III. Bp. 1978. 353–366.; KOSZTA LÁSZLÓ: Adalékok az esztergomi és kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1991. 73–88., különösen 77.; SZOVÁK 1996. 28–29.

⁶³ SRH II. 428. KISDI KLÁRA fordítását l. in: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 331.

mos herceggel Konstantinápolyban időztem, a caesareai egyház egy istenfélő kanonokja, akit a görögök császárához küldtek, elbeszélte, hogy ő azt olvasta Szent Euszébiosz élettörténetében, hogy ugyanabban az órában, amelyikben Szent Imre meghalt, Szent Euszébiosz, a palesztinai Caesarea érseke, amikor a papsággal és a néppel együtt körmenetben vonult, angyalok kellemes hangját hallotta a magasban. Szívét egészen kitárva Pannónia első királyának, Szent István fiának, Szent Imrének a lelkét látta felfelé vitetni... És amikor Szent Euszébiosz ezen a látomáson elcsodálkozott, ugyanebben az órában hallotta felülről, hogy Szent Imre lelke ujjongással vitetett a menybe. Ugyanez a látomás és a kellemes dallam is Szent Euszébiosz imádságára egy esperesnek is megmutatkozott”.⁶⁴

A kutatásban igen hosszú idő óta folyik a vita arról, hogy melyik hagiografikus mű volt az átadó, illetve az átvevő a kétségkívül hasonló legendarészletek vonatkozásában. Az egyik nézet képviselői az Imre-legenda szövegét tartják korábbinak, Hartvik megjegyzését pedig annak rövid kivonataként értékelik. Az Imre-életrajz e kutatók szerint bizonyosan 1107 (1108, 1109) után kellett, hogy keletkezzék, mivel először jeruzsálemi zarándokútja során kereste fel a bizánci császárvárost Álmos herceg,⁶⁵ *terminus ante quem*ként pedig többnyire 1112-öt, a II. esztergomi zsinat feltett időpontját adták meg, hiszen a papi nőtlenség eszményét hirdető Imre-legenda a gregorianizmus e követelményét hazánkban elrendelő szinódussal közel egy időben keletkezhetett. Az itt vázolt teória képviselői ezzel a datálással Hartvik művének keletkezését Kálmán uralkodásának záró szakaszára helyezték.⁶⁶

⁶⁴ SRH II. 456. CSÓKA J. GÁSPÁR fordítását l. in: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Összeáll. és szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Millenniumi magyar történelem. Források. Bp. 1999. 59–60.

⁶⁵ Álmos szentföldi utazásának dátumára l. PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899.² (a továbbiakban: PAULER 1899.) I. 212. Nézete nem vált általánossá, főként a korábbi szakirodalomban 1108, illetve 1109 is szerepel.

⁶⁶ Az Imre-legenda prioritását fogadja el pl. VARJU 1928. 97.; MADZSAR IMRE: Szent Imre herceg legendája. Századok 1931. 35–61., különösen 42–43.; EMMA BARTONIEK: in: SRH II. 365., 369., 443.; TÓTH 1942. 14.; HORVÁTH 1954. 153.; RICHARD PRAŽAK: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. Történelmi Szemle 1982. 444–457., különösen 445–446.; BOLLÓK JÁNOS: A Szent Imre-legenda. In: Mons Sacre 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma 1996.

A másik, hasonlóan nagy számú és általában kellő tudományos súllyal rendelkező kutatót felsorakoztató álláspont képviselői vagy tagadták a két legendarészlet közötti szöveg szerinti kapcsolatot,⁶⁷ vagy úgy gondolták, hogy Hartvik rövid közlését éppen az Imre-életírás szerzője bővítette ki, majd Álmos utazásával, s anakronisztikus módon Eusébios IV. századi egyházatyával hozta kapcsolatba.⁶⁸ Többen is kísérletet tettek a passzus forrásainak meghatározására.⁶⁹ A fenti nézetet vallók között voltak olyanok, akik az Imre-legendát a XII. század közepére keltezték.⁷⁰

Számunkra az Imre-legenda elsőbbségét megkérdőjelező érvek közül azok mutatkoznak megnyugtatónak, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a szent herceg életrajzírója lényegében a hartvikai mű Imrere vonatkozó tudósításaira alapozta saját mondanivalóját, a fenti esetben teljesen hiteltelen részletekkel is bővítve azt. Az az ellenérv, amely szerint az Imre-életírás szerzője a nagyobbik Szent István-legendát is használhatta, hiszen a legtöbb egyező passzus már e korábbi István-*vitéz*ben is megtalálható, s így mégiscsak a Hartvik-legenda aknáztta volna ki az Imréről szóló írásművet,⁷¹ bizonyosan semlegesíthető. Hiszen az államalapító fiáról szóló legenda szerzője kétséget kizáróan a bővítés módszerével

341–355., különösen 349–350. stb.

⁶⁷ Pl. Hartvik tudósítását – esetleg az Imre-legenda későbbi szerzőjétől származó – szóbeli értesülésre vezeti vissza GUOTH 1944. 333–334. L. még C. A. MACARTNEY: *The Medieval Hungarian Historians. (A Critical and Analytical Guide)* Cambridge 1953. 170–171.

⁶⁸ L. pl. ERDÉLYI LÁSZLÓ: *Szent Imre herceg legendája*. Bp. 1930. (a továbbiakban: ERDÉLYI 1930.) 45–46.; TÓTH SAROLTA: *Magyar és lengyel Imre-legendák*. AUSz. AH. Tomus XI. Szeged 1962. (a továbbiakban: TÓTH 1962.) 29–35.; CSÓKA 1967. 182–185., 214–217.; THOMAS VON BOGYAY: *Stephanslegenden. (Vorbemerkungen)*. In: *Die heiligen Könige. Übersetzt, eingeleitet und erklärt v. THOMAS VON BOGYAY, JÁNOS BAK, GABRIEL SILAGI*. Ungarns Geschichtsschreiber I. Graz–Wien–Köln 1976. (a továbbiakban: BOGYAY 1976.) 26–28.

⁶⁹ Az Imre-legendában szereplő víziót rokonítja a II. (Szent) Henrik, illetve Tours-i Szent Márton legendáiban olvasható látomásokkal TÓTH 1962. 52–57.; Hartvik tudósítása forrásaként beszél Nagy Szent Gergely pápának a rendalapító Szent Benedekről szóló életrajza egy részletéről CSÓKA 1967. 182–185.

⁷⁰ 1130 körülre keltezi ERDÉLYI 1930. 43., 45–46.; 1150-re helyezi CSÓKA 1967. 200–201. Elfogadja a XII. század közepére való datálást KLANICZAY 2000. 308.

⁷¹ BORONKAI IVÁN: Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (ismertetés)* Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 97–103., különösen 99.

dolgozott, s így mind a „Legenda maior”-t, mind Hartvik művét felhasználhatta, de a görög püspök látomásáról szóló részletet csak ez utóbbi forrásból vehette. Ehhez járul még, hogy minden jel szerint értékesítette művében⁷² a levegőbe emelkedő sátor hartviki történetét is,⁷³ amely viszont nem szerepel a korábbi István-legendákban.⁷⁴

További argumentumunk azzal az önmagában helyes állásfoglalással kapcsolatos, amely az Imre-legendában a papi nőtlenség propagandairatát látja, s – ami már vitathatóbb – keletkezését az 1110 utáni egy-két évhez köti. Feltéve, de meg nem engedve, miszerint a Hartvik-féle mű a későbbi, akkor joggal hiányolhatjuk belőle a pápai reformeszmék hirdetését a papi nőtlenség, a simónia és a világi befolyás, s egyéb, a római reformerek szemében kifogásolhatónak tűnő hazai egyházi jelenségek tárgyában. Ugyanis ez esetben éppen az Imre-életrajz mutatna példát arra, hogy az 1110-es években az uralkodócsalád szentjeiről írott legendáknak mindenképp állást kellett foglalniuk a Magyarországon ekkor már kétségtelenül ható gregoriánus eszmék tárgyában. Azonban ilyen passzusokat Hartvik művében nagyjótól sem találunk (l. a 3. pontot); azt az ország és egyházának önállóságát fenyegető, a Szentszék által megfogalmazott teóriák elleni védelem és érvelés céljából íratta meg a könyves király.⁷⁵ A cölibátus meggyökereztetése egyébként is évtizedekig feladatot adhatott a hazai püspöki karnak, s a XII. század későbbi időszakai is igényelheték egy azt propagáló munka elkészítését.

Utolsó ellenérvként az Imre-legenda prioritásával szemben, sőt egyben érvként a XII. század későbbi szakaszában való keletkezése mellett szokás említeni, hogy az utazás idejének meghatározása mellett már az *aliquando* szó jelzi annak régebben való megtörténtét, és az is kis valószínűséggel bír, hogy az 1110-es években egy, a dinasztia tagjáról legendát író bencés vagy – ami az Imre-legenda esetében kevésbé valószínű – világi pap különösebben dicsekedett volna a Kálmánnal ekkor már végső harcát vívó, később megvakított Álmos herceg

⁷² SRH II. 425.

⁷³ Uo. 450., 454.

⁷⁴ TÓTH 1962. 46–47.; CSÓKA 1967. 214–217.

⁷⁵ A cölibátus problematikájának hiányára felhívja a figyelmet TÓTH 1962. 32–34.

ismeretségével. Ez az odavetett megjegyzés, amelynek semmi különösebb szerves kapcsolata nincs a vízióval, azonban 1131-től, azaz az Álmos-ági királyok uralkodásától kezdve igencsak előnyös színbe burkolhatta közlőjét, egyfajta bennfentesség látszatát kelthette akár bencés, akár udvari környezetben.⁷⁶

Mejjegyzéseink végére értünk. Azzal természetesen magunk is tisztában vagyunk, hogy a Hartvik-legenda 1100 tájékán történő keletkezését bizonyítani hivatott fentebbi tizenegy érünk nem mindegyike azonos súlyú, sőt közöttük lehetnek olyanok is, amelyek még további argumentációt igényelnének, sőt esetleg egy más gondolati konstrukcióban későbbi legendakeletkezés mellett is felhozhatóak lennének. Az összkép azonban – legalábbis reményeink szerint – a XI–XII. század fordulója felé mutat.

Azt említenünk sem kell, hogy nem elsőként próbálkozunk a harmadik Szent István-legenda keletkezési idejének meghatározásával. Számos neves kutató kísérelte meg más-más érvrendszer alapján az általunk is vallott 1100 körüli évekre datálni a *vitát*,⁷⁷ hasonlóan nagyszámú tekintélyes szakember igyekezett az 1110-es évekhez kötni a „Legenda Hartviciana” születését,⁷⁸ de nem kevesen

⁷⁶ Vö. CSÓKA 1967. 200–201., aki viszont az egész elbeszélést Álmosnak az 1120-as évek végén bekövetkezett bizánci emigrációjára értelmezi.

⁷⁷ A legenda szicíliai kapcsolatait figyelembe véve 1097-re teszi születését DEÉR 1964. (1977.) 478.; a németországi szerzőjelölt bencés kötődését feltételezve szerepet juttat neki a pannonhalmi kiváltságlevél 1101/1102-re tett interpolálásában, s így az ott forrásként felhasználni vélt hartviki művet 1100 tájára keltezi CSÓKA 1967. 164.; 1100–1106 közé, de mindenképpen a guastallai nyilatkozat clé helyezi a *vitát* a normann kapcsolatokat is elfogadva GYÖRFFY 1984. 953.; a guastallai lemondás, II. Paschalisnak a kalocsai érsekhez írt levele, a lengyel–magyar szövetség megkötése és az Álmos szentföldi útján történtek ismerete alapján (1105) 1106–1108-ra datálja a mű keletkezését GUOTH 1944. 332., 334.; 1109 utáni rövid időszakra látszik helyezni TÓTH 1962. 34.; a fenti érvekből válogatva fogadja el az 1100 körüli legendakeletkezést BOGYAY 1976. 26–28.; KLANICZAY 2000. 307. stb.

⁷⁸ A *terminus ante quem*t Kálmán király 1116. évi halála mindenképpen megadja: a *terminus post quem*t 1105-ben, a kisebbik István-legenda születésében határozza meg ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar művelődéstörténet. II. korszak. A keresztény társadalom szerveződése. Az Árpád-királyok kora (1000–1301). Kolozsvár 1918. 6., 10–11.; az Imre-féle látomás miatt 1110 utánra helyezi VARJU 1928. 97.; a bizonyos érvek alapján 1109 utáni időszakra helyezett „Legenda minor”-t, valamint az Imre-életírást követően születettnek nyilvánítja HORVÁTH 1954. 144., 153.; 1110 körülre teszi a legenda születését a vízió és György 1111-re már igazolható győri püspöki működése okán GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján.

vannak, akik nem kívántak állást foglalni a kérdésben.⁷⁹ Írásunk vége felé azonban mi is kísérletet teszünk a fenti szempontrendszer alapján egy alig néhány évet felölelő időszakhoz kapcsolni a püspökíró művét.

Egy ilyen próbálkozásnál mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a főhatalmat 1095/1096-ban megszerző Kálmán uralkodásának elején, még a hartviki munka keletkezése előtt született meg az István királyról írott kisebbik legenda,⁸⁰ hiszen a harmadik szentéletrajzot elkészítő püspök ezt a *vitát* is felhasználta műve írásakor. Régi megállapítása középkorkutatásunknak, hogy az államalapítóról realiztikus képet festő alkotás Istvánt elsősorban igazságos, erőskezű bíróként emlegeti, s így e vonatkozásban is párhuzamba állítható a tarcali zsinat döntvényeit egybegyűjtő kálmáni I. dekrétum Albericus-féle előszavával, ahol első királyunkat hasonló szerepben tüntetik fel. Ehhez hozzátennének még, hogy a törvényprologushoz hasonlóan a „Legenda minor” is mellőzi Szent László király dicséretét, szinte csak időhatározás céljából említi nevét, s Hartviknál jóval kevésbé hangsúlyosan szól szerepéről a kanonizációnál is.⁸¹ Miután az I. dekrétum előszava Kálmán uralkodói programját is tartalmazza, így e munkát mindenképpen az 1095–1104 közötti időszak kezdetére kell

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1969. 199–225., különösen 224., 132. jz.; a XII. század második évtizedére helyezi legendánkat TÓTH 1942. 115.; az 1110-es évek első feléről beszél SZOVÁK 1996. 24.; 1112 utánra datálja EMMA BARTONIEK: in: SRH II. 365., 368–369. stb.

⁷⁹ Nem foglalt állást a kérdésben a hartviki mű kutatásában az 1970-es évektől meghatározó szerepet játszó GERICS JÓZSEF; vitatottnak tekinti a munka keletkezését MAKK 1996. 161., 164.; az egyetemi tankönyvnek készült KRISTÓ 1998. 145–147. sem datálja az egyébként hosszan tárgyalt legendát stb.

⁸⁰ Lászlót „boldog emlékként” említi: SRH II. 400.

⁸¹ Uo. Annak okát, hogy Hartvik jóval bővebben és kedvezőbben beszél már László királyról (SRH II. 433–439.), magunk abban látjuk, hogy Kálmán a szentté avatásnál tanúsított kegyes viselkedésének leírásával kívánta tisztázni uralkodóelődjét a II. Orbán levelében hangoztatott elmarasztaló megjegyzések (DHA I. 317–318. [109. sz.]) alól. A pápa negatív véleménye ugyanis a később szentté avatott királyról és politikájáról veszélybe sodorhatta legfontosabb egyházi vonatkozású cselekedetének, az 1083. évi kanonizációnak a szentszéki elismertetését is, amely bizonyíthatóan a hartviki mű elkészítésének egyik célja volt (l. a 7. pontot). László egyfajta, az 1090-es évek végén, az 1100-as évek elején bekövetkező „rehabilitációját” jelzi még, hogy Kálmán 1101-ben született egyik ikerfia is e nevet kapta a keresztségben.

helyezni, miként a László király magasztalásával fukarkodó kisebbik Szent István-legenda születését is.

Az 1. pontban bemutattuk azokat a forrásokat, amelyek az általunk is egy személynek gondolt Hartvik-Arduin-Chartuirgus győri püspökről szólnak. Ezek az 1097–1103(?) közötti időszakban említik a főpapot. 1106 körül már a kalocsai érseknek küldött *pallium*ról olvashatunk, sőt a levél már az akkori főpap elődjét is metropolitai működésben mutatja be.⁸² Mivel mi a kalocsai érsekség egyfajta pápai elismerését a Hartvik-legenda hatásának tulajdonítjuk (l. a 10. pontot), így jó pár évvel a pápai levél keletkezése elé datáljuk a püspök által írott legendát.

Miután magunk is követjük abban a kutatás mérvadó vonulatát, hogy a *vita* válasz volt II. Orbán 1096. évi levelére (l. a 2. pontot), s igencsak elképzelhetőnek tartjuk a benne olvasható ideológiai konstrukció és jogigény részleges szicíliai eredetét (l. a 3. pontot) is, amelyet Hartvik 1097-es követjárásához köthetünk, ennél fogva az utolsó István-életrajz keletkezésének *terminus post quem*jét mi 1097-ben adnánk meg. Az is feltehető, hogy a legenda tényleg a Kálmánhoz levelet intéző, 1099. július 29-én elhunyt II. Orbán pápa számára íródott, annak az egyházfőnek, aki egy évvel halála előtt a vicelegátusi jogok adományozásával óriási engedményt tett Kálmán király apósának, I. Roger szicíliai normann fejedelemnek. Így a legenda íratásának felső időhatárául 1099-et javasolnánk, a pápa halálának évét, annak is azon szakaszát, amikor még a magyar udvarban nem tudtak az egyházfő elhunytáról.

E szűk, alig kétéves időszakra való keltezés lehetséges mivolta mellett még egy érvet hoznánk fel. Mint ismeretes, Álmos herceg 1098-ban lázadt fel először

⁸² *Nonne predecessor tuus preter Romani pontificis conscientiam dampnavit episcopum?* DHA I. 345. (124. sz.) A Schmitth Miklós által a XVIII. században közölt, 1103 tájára datált oklevélkivonat Ugolint kalocsai püspöknek mondja, de az 1111. évi zabori oklevél (DHA I. 383. [138/I. sz.]) terminológiája és az ún. I. esztergomi zsinat említett, Lőrinc tíz *suffraganeus*át említő mondata (Z. 197., 2. jz.) mellett nem lehet kizárni, hogy a kalocsai metropolia pápai elismertetése körüli, vélelmezhető uralkodói törekvések Szerafin, majd Lőrinc esztergomi érsekkel ellenállásával találkozhattak, s ezért „fokozták le” kalocsai kollégáikat (l. még a 30. jegyzetet). Ha egy valóban létező oklevél (vagy legalábbis korabeli kútfők) *excerptuma* a fent említett forrás, akkor kiállításához a kivonatban szereplő vitát lezáró esztergomi érseknek bizonyosan köze volt!

Kálmán király ellen,⁸³ s a királyi méltóságnak és koronának a legendában olvasható hangsúlyos szerepeltetése részben Kálmánnak az öccsével szembeni állásfoglalásaként minősíthető,⁸⁴ miként a háttérből a korábban Salamon királyt (1063–1081), ekkor pedig már a *dux*-ot támogató IV. Henrik császár⁸⁵ elleni deklaráció lehet a legendából kiolvasható azon törekvés, amely a magyar királyt a német birodalom urával állítja párhuzamba, s így védi az ország szuverenitását.⁸⁶

A fenti datálásnál ennél fogva nem vesszük figyelembe a 9. pontban említett dániai szentté avatási párhuzamot. Egyébként az 1083. évi hazai kanonizációk kapcsán említett pápai levelet⁸⁷ magunk úgy magyaráznánk, miszerint Hartvik minden a Szentszéknél kérdésessé tett belső magyarországi ügyben (a korona és az egyházigazgatási jogkör adományozásánál, illetve a Sebestyén–Aszkrik-epizódnál) szóba hozta a pápa közreműködését, lényegében azok római hitelesítése és elfogadtatása céljából. Így feltehető, hogy István Rómában vitatott szentségének bizonyítására is a fenti utat, azaz a szentté avatásnál való fiktív pápai közreműködés – itt egy apostoli levél formájában való – említését választotta.

A tágabb, s így a Klaniczay Gábor által is felhozott Szent Knut-féle párhuzamot is tekintetbe vevő *terminus ante quem* 1103-ban jelölnék meg, hiszen – igaz, csak egy vitatott hagyományozódású és hitelességű forrásban – ekkor fordul elő utoljára a legendaíró neve.⁸⁸

A fentieket összefoglalva, tanulmányunk zárásaképpen azt mondhatjuk: **Hartvik püspök Szent István-életrajzának valószínű keletkezési ideje 1097–1099 közé tehető, könnyen lehetséges azonban, hogy csak a XII. század első éveit felölelő időszakban született meg a legenda.**

⁸³ PAULER 1899. I. 202–203.

⁸⁴ KRISTÓ 1990. 58–59.

⁸⁵ Álmos és a császár jó kapcsolatának ékes bizonyítéka az újból igazolt hitelességű, IV. Henrik által a hercegnek írott levél: DHA I. 322–323. (112. sz.)

⁸⁶ GERICS 1981. 182–183.

⁸⁷ ...*ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sancitum est* ... SRH II. 433.

⁸⁸ Amennyiben a magunk kalocsai érsekséggel kapcsolatos teóriája nem igazolódna be, akkor az 1101–1108 körüli évek is szóba kerülhetnek, de a tíz további megjegyzésben foglalt érvek remélhetőleg még így is eléggé kétségessé teszik a *vitának* az 1110-es évekre való helyezését.